

บทที่ 3

ความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลตามกฎหมายต่างประเทศ และประเทศไทย

ก่อนที่จะศึกษาถึงความรับผิดชอบทางอาญาของกรรมการบริษัท ควรที่ทำความเข้าใจถึงความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคล เนื่องจากเป็นความเชื่อมโยงกับความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลเข้ากับองค์กร (Organ) ผู้บริหารงานของนิติบุคคล ซึ่งนิติบุคคลก็คือบริษัท ส่วนผู้บริหารงานของบริษัท หรือผู้แทนของบริษัท ตามมาตรา 70 คือ กรรมการของบริษัทนั่นเอง โดยจะศึกษาถึงนิติบุคคลเป็นหลัก โดยศึกษาโครงสร้างความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลในต่างประเทศและประเทศไทย การศึกษาในบทนี้จะเริ่มศึกษาถึงโครงสร้างความรับผิดชอบทางอาญาตามประมวลกฎหมายอาญาก่อน และศึกษาแนวคิดทางทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคล ซึ่งจะศึกษาในประเทศคอมมอนลอว์ ซีวิลลอว์ และ ประเทศไทย ดังนี้

3.1 โครงสร้างความผิดอาญาตามประมวลกฎหมายอาญา

ในการศึกษาถึงโครงสร้างความรับผิดชอบทางอาญาของบุคคล ซึ่งจะต้องพิจารณาจากตัวผู้กระทำ และการกระทำของบุคคลนั้น โดยแยกพิจารณาออกเป็น 2 ส่วน คือ จะต้องพิจารณาในด้านภาวะวิสัย(objective) ว่าสิ่งที่กระทำไปนั้นเป็นการผิดกฎหมายหรือไม่ อันได้แก่ส่วนขององค์ประกอบ และส่วนของความผิด ทั้งจะต้องพิจารณาในส่วนของอัตวิสัย(subjective) อันได้แก่ความชั่วด้วย

อย่างไรก็ตามการแบ่งโครงสร้างความรับผิดชอบทางอาญาออกเป็น 2 ส่วนดังกล่าวอาจมีปัญหาได้ เพราะส่วนขององค์ประกอบมิได้มีเฉพาะส่วนภาวะวิสัยล้วนๆ แต่ประกอบด้วย ส่วนอัตวิสัยอยู่ด้วย เช่นความผิดที่บัญญัติถึงมูลเหตุชักจูงใจอันเป็นส่วนอัตวิสัยและเป็นส่วนหนึ่งของการกระทำด้วย นอกจากนี้ส่วนขององค์ประกอบกับส่วนของความผิดนั้นเป็นส่วนที่แยกกันได้ เนื่องจากการกระทำบางอย่างแม้จะต้องตามบทบัญญัติอันเป็นส่วนขององค์ประกอบความผิดก็ตาม การกระทำนั้นอาจจะไม่ผิดกฎหมายก็ได้ เช่น การทำให้คนตายโดยป้องกันโดยชอบด้วยกฎหมาย

ดังนั้นแนวคิดในระยะหลังการวินิจฉัยความรับผิดทางอาญาในประเทศชิลีลอร์ กำหนดว่าบุคคลจะต้องรับผิดในทางอาญา เมื่อ⁴⁹

- (1) การกระทำความผิด “องค์ประกอบ” ที่กฎหมายบัญญัติ
- (2) การกระทำไม่มีกฎหมายยกเว้นความผิด
- (3) การกระทำไม่มีกฎหมายยกเว้นโทษ

ในการพิจารณาว่าบุคคลจะต้องรับผิดในทางอาญาหรือไม่นั้น ประการแรกต้องดูว่าการกระทำของบุคคลนั้นครบ “องค์ประกอบ” ที่กฎหมายบัญญัติหรือไม่ หากครบองค์ประกอบที่กฎหมายบัญญัติแล้ว ก็ดูต่อไปว่าการกระทำมีกฎหมายยกเว้นความผิดหรือไม่ ถ้าไม่มีกฎหมายยกเว้นความผิด ก็ดูต่อไปว่ามีกฎหมายยกเว้นโทษหรือไม่ ถ้าไม่มีกฎหมายยกเว้นโทษก็หมายความว่าบุคคลนั้นจะต้องรับผิดในทางอาญา

3.2 ความรับผิดทางอาญาของนิติบุคคล

ปัญหาเกี่ยวกับความรับผิดทางอาญาของนิติบุคคลว่า นิติบุคคลจะต้องมีความรับผิดในทางอาญาหรือไม่นั้น ได้มีการโต้เถียงกันมาเป็นระยะเวลานานทั้งในประเทศคอมมอนลอว์ และประเทศชิลีลอร์ โดยนักนิติศาสตร์ส่วนใหญ่มีความคิดเห็นแต่ดั้งเดิมว่า นิติบุคคลไม่อาจที่จะรับผิดทางอาญาได้ เนื่องจากนิติบุคคลไม่มีตัวตน ไม่มีชีวิตจิตใจ จึงไม่สามารถที่จะมีการกระทำและเจตนาอันเป็นความผิดทางอาญาได้ แต่ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้น การประกอบการค้าพาณิชย์ต่างๆ ล้วนแต่ทำในรูปของนิติบุคคลทั้งสิ้น ถ้าหากยังถือแนวความคิดดั้งเดิมว่านิติบุคคลไม่อาจรับผิดทางอาญาได้แล้ว อาจเกิดผลที่ไม่พึงปรารถนาได้ แนวความคิดที่ว่านิติบุคคลไม่ต้องมีความรับผิดทางอาญาก็เริ่มเปลี่ยนไป โดยเห็นกันว่าจำเป็นที่จะต้องลงโทษนิติบุคคลในทางอาญาบ้าง จึงต่างก็มีความเห็นว่า นิติบุคคลก็อาจมีความรับผิดในทางอาญาได้เช่นกัน โดยเฉพาะในประเทศคอมมอนลอว์ได้ค่อยๆ มีวิวัฒนาการ และวางหลักว่านิติบุคคลมีความรับผิดทางอาญาได้ แม้จะไม่รับผิดในทุกฐานความผิดก็ตาม⁵⁰

3.2.1 แนวความคิดทางทฤษฎีเกี่ยวกับความรับผิดทางอาญาของนิติบุคคล

ในข้อถกเถียงของนักนิติศาสตร์เกี่ยวกับความรับผิดทางอาญาของนิติบุคคลได้มีความเห็นแยกกันออกเป็น 2 ฝ่าย คือฝ่ายเห็นว่านิติบุคคลไม่อาจมีความรับผิดในทางอาญาได้ ส่วน

⁴⁹ เกียรติขจร วังนสวรรค์. (2546) . คำอธิบาย กฎหมายอาญา ภาค 1 (พิมพ์ครั้งที่ 8). หน้า 77-85.

⁵⁰ สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล. (2535). ความรับผิดของผู้บริหารกิจการทางแพ่งและอาญา. หน้า 1-2.

อีกฝ่ายหนึ่งมีความเห็นไปในทางตรงกันข้ามคือ เห็นว่านิติบุคคลอาจมีความรับผิดชอบในทางอาญาได้ ซึ่งมีข้อปัญหาที่ควรพิจารณา⁵¹ ดังต่อไปนี้

3.2.1.1 ปัญหาเกี่ยวกับสภาพของนิติบุคคล

ในปัญหาเรื่องสภาพของนิติบุคคลนี้ ได้มีที่เกี่ยวข้องมากมาย แตกต่างกันไปตามยุคสมัย แต่โดยความนิยมแล้วมีทฤษฎีเกี่ยวกับสภาพนิติบุคคล ซึ่งเกี่ยวข้องกับ ความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลแบ่งออกได้เป็น 2 ทฤษฎี คือ Fiction Theory และ Realistic Theory หรือ Organic Theory ดังนี้

ก. Fiction Theory เป็นทฤษฎีดั้งเดิม ซึ่งตั้งขึ้นโดย Savigny⁵² โดยเห็นว่านิติบุคคลเป็นสิ่งซึ่งกฎหมายได้อุปโลกขึ้น สภาพของนิติบุคคลจะมีอยู่ได้ด้วยอำนาจของกฎหมายเท่านั้น นิติบุคคลจึงไม่ได้มีความเป็นอยู่อย่างแท้จริงเป็นสิ่งซึ่งกฎหมายสมมุติให้มีขึ้นเพื่อให้มีสิทธิและหน้าที่เสมือนบุคคลธรรมดา ดังนั้นนิติบุคคลจึงไม่อาจมีการกระทำ และแสดงเจตนาอันเป็นองค์ประกอบสำคัญของความรับผิดชอบทางอาญาได้

ข. Realistic Theory หรือ Organic Theory Realistic Theory หรือ Organic Theory เป็นทฤษฎีที่ Gierke⁵³ ได้ปรับปรุงขึ้นจากทฤษฎีดั้งเดิม โดยได้วางรากฐานในการยอมรับสภาพของนิติบุคคลด้วยวิธีการจดทะเบียน ดังนั้นนิติบุคคลจึงมีตัวตนที่แท้จริงเป็นบุคคลแยกต่างหากจากบุคคลธรรมดาที่รวมเข้ากันเป็นนิติบุคคลนั้น และเมื่อเกิดการกระทำความผิดทางอาญานิติบุคคลจึงต้องรับผิดชอบจากการกระทำนั้น

ในปัจจุบันนี้อิทธิพลของแนวความคิดเรื่อง Fiction Theory ซึ่งถือว่านิติบุคคลเป็นเพียงสิ่งสมมุติ ยังคงได้รับความเชื่อถือโดยกลุ่มประเทศซึ่งอยู่ในระบบกฎหมายซีวิลลอว์ ดังจะปรากฏจากแนวคิดในเรื่องความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลในประเทศเยอรมัน ฝรั่งเศส ออสเตรีย นอร์เวย์ และฟิลิปปินส์ เป็นต้น⁵⁴ ในทางกลับกันประเทศซึ่งอยู่ในระบบกฎหมายคอมมอนลอว์ กลับให้การยอมรับแนวความคิดเรื่อง Realistic Theory หรือ Organic Theory อันมีผลทำให้ยอมรับว่า นิติบุคคลมีความรับผิดชอบสมบูรณ์ (Full Criminal Liability) เช่นเดียวกับบุคคลธรรมดาทั่วไป ซึ่งเมื่อกระทำความผิดแล้วจะต้องมีความรับผิดชอบทางอาญา

⁵¹ จิตติ ดิงศักดิ์. (2521). คำอธิบายประมวลกฎหมายอาญา ภาค 1 ตอน1 (พิมพ์ครั้งที่ 6). หน้า 507-509. และ หยุต แสงอุทัย. บันทึกคำพิพากษาฎีกาที่ 1144/2495. หน้า 1192-1198.

⁵² ณัฐวสา จัตรไพฑูรย์. (2536). ขอบเขตการกำหนดข้อสันนิษฐานความรับผิดชอบทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคล. หน้า 7.

⁵³ แหล่งเดิม. หน้า 12.

⁵⁴ หยุต แสงอุทัย. บันทึกคำพิพากษาฎีกาที่ 1144/2495. หน้า 1197-1198.

3.2.1.2 ปัญหาเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ของนิติบุคคล

โดยพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องการกระทำนอกขอบวัตถุประสงค์ของนิติบุคคล (Ultra vires) ในทางแพ่งว่าจะขยายมาถึงการรับผิดชอบในทางอาญาด้วยหรือไม่ ซึ่งในเรื่องนี้มีแนวความเห็นกันอยู่ 3 ประการ⁵⁵ คือ

ก. ฝ่ายที่เห็นว่านิติบุคคลไม่อาจมีความรับผิดชอบทางอาญาได้ เห็นว่านิติบุคคลจะประกอบกิจการใดได้นั้น จะต้องกระทำภายในขอบเขตแห่งวัตถุประสงค์ของนิติบุคคลเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากนิติบุคคลย่อมจะมีสิทธิและหน้าที่ภายในขอบวัตถุประสงค์เท่านั้น ซึ่งขอบเขตแห่งวัตถุประสงค์นี้จะเป็นเรื่องการทำความผิดทางอาญาไม่ได้เลย

ข. อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าหลัก Ultra vires นี้ใช้เฉพาะแต่ในเรื่องสัญญาและทรัพย์สินเท่านั้น ไม่อาจนำมาปรับใช้ในกรณีการรับผิดชอบทางละเมิดและทางอาญาได้ เมื่อนิติบุคคลรับผิดชอบในทางละเมิดได้ ก็สามารถรับผิดชอบในทางอาญาได้เช่นเดียวกัน

ค. ความเห็นอีกประการหนึ่งเห็นว่า นิติบุคคลอาจมีความรับผิดชอบในทางอาญาได้เช่นเดียวกับความเห็นที่ 2 แต่นิติบุคคลจะต้องรับผิดชอบทางอาญาเฉพาะกรณีที่นิติบุคคลได้กระทำไปภายในขอบวัตถุที่ประสงค์ (intra vires) เท่านั้น

ทั้งนี้ความเห็นของฝ่ายที่ 2 และฝ่ายที่ 3 ซึ่งเห็นว่านิติบุคคลอาจมีความรับผิดชอบทางอาญาได้ เมื่อพิจารณาเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ของนิติบุคคลแล้ว เพราะหากนิติบุคคลไม่รับผิดชอบทางอาญาได้ก็เท่ากับยอมให้นิติบุคคลกระทำความผิดได้ตามชอบใจ และในปัจจุบันนี้หลัก Ultra vires ไม่ได้นำมาพิจารณาในการพิจารณาความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลเลย โดยเพียงแต่ผู้แทนของนิติบุคคลได้กระทำไปภายในขอบเขตอำนาจของตนเท่านั้นก็เพียงพอที่จะให้นิติบุคคลมีความรับผิดชอบได้

3.2.1.3 ปัญหาเรื่องปรัชญาและวัตถุประสงค์ของการลงโทษ⁵⁶

นักนิติศาสตร์กลุ่มหนึ่งเห็นว่าเนื่องจากปรัชญาในการลงโทษสมัยใหม่ เห็นว่าการลงโทษเป็นเรื่องเฉพาะตัว (Guilt is Personal) นั่นคือการลงโทษจะต้องกระทำต่อบุคคลซึ่งกระทำผิดเท่านั้น หากแต่การลงโทษนิติบุคคลนั้นย่อมส่งผลกระทบต่อบุคคลซึ่งมิได้เกี่ยวข้องกับ การกระทำความผิด อาทิ บรรดาผู้ถือหุ้นอื่นๆ อีกทั้งการลงโทษนิติบุคคลก็มิอาจบรรลุวัตถุประสงค์ทั่วไปของการลงโทษ อันได้แก่ การแก้แค้นตอบแทน การข่มขู่ การตัดออกจากสังคม และการแก้ไขปรับปรุงผู้กระทำความผิด จึงไม่สมควรกำหนดความรับผิดชอบต่อนิติบุคคล

⁵⁵ สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล. เล่มเดิม. หน้า 4-5.

⁵⁶ ฉัตรวิภา วัชรไพฑูริย์. เล่มเดิม. หน้า 13.

อย่างไรก็ตาม เหตุผลตามความคิดข้างต้นนี้ได้รับการโต้แย้งโดยนักนิติศาสตร์อีกกลุ่มหนึ่ง โดยให้ความเห็นว่า หลักการเรื่องการลงโทษเป็นเรื่องเฉพาะตัว การกระทำต่อหัวหน้าครอบครัวย่อมส่งผลกระทบต่อบุตรและภรรยาของเขาเช่นเดียวกัน ยิ่งไปกว่านี้ การใช้โทษทางอาญากับนิติบุคคลยังเป็นสิ่งที่จำเป็น ทั้งนี้เพื่อป้องกันการใช้นิติบุคคลในการแสวงหาประโยชน์โดยมิชอบด้วยกฎหมาย อีกทั้งการที่นิติบุคคลจะต้องรับผิดชอบทางอาญาจากการกระทำของผู้แทนนิติบุคคล จะทำให้เกิดความระมัดระวังในการคัดเลือกและควบคุมผู้แทนนิติบุคคล และกระตุ้นให้ผู้ถือหุ้นระมัดระวังไม่ให้นิติบุคคลกระทำความผิดอีกและแม้ว่าจะไม่สามารถใช้วิธีการลงโทษทั่ว ๆ ไปกับนิติบุคคล แต่โทษปรับก็เหมาะสมอย่างยิ่งที่จะนำไปใช้ในการลงโทษนิติบุคคล

3.2.2 แนวความคิดเรื่องความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลตามกฎหมายซีวิลลอว์และคอมมอนลอว์

ความคิดเห็นในประเด็นเกี่ยวกับความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลในประเทศไทย ได้มีความคิดเห็นที่แตกต่างกัน 2 ฝ่ายคือ คือฝ่ายแรกเห็นว่าเมื่อกฎหมายไทยอยู่ในระบบกฎหมายซีวิลลอว์ ก็สมควรยึดแนวทาง และการดำเนินความคิดเกี่ยวกับการลงโทษนิติบุคคลตามระบบ แต่อีกฝ่ายกลับคำนึงถึงความจำเป็นในการลงโทษนิติบุคคล และได้พัฒนาหลักเกณฑ์เกี่ยวกับความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลขึ้นโดยคำนึงตามแนวทางของนักนิติศาสตร์คอมมอนลอว์ เพื่อเป็นแนวทางในการทำความเข้าใจในปัญหาความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลในประเทศไทย จะขอกล่าวถึงทฤษฎีความรับผิดชอบทางอาญาของนักนิติศาสตร์ในกลุ่มประเทศซีวิลลอว์ และคอมมอนลอว์ ตามลำดับ ดังนี้

3.2.2.1 ความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลในประเทศซีวิลลอว์

การวินิจฉัยความรับผิดชอบทางอาญาของบุคคลตามระบบกฎหมายซีวิลลอว์ ในปัจจุบันถือกันว่าเนื่องจากกฎหมายอาญาเป็นกฎหมายว่าด้วยการลงโทษการกระทำผิดของบุคคลในสังคม การพิจารณาความรับผิดชอบทางอาญาของบุคคล จึงจะต้องพิจารณาจากตัวผู้กระทำ และการกระทำนั้นๆ ว่าได้กระทำการอันผิดกฎหมายหรือไม่ เมื่อเป็นการกระทำที่ผิดกฎหมายแล้ว จึงจะไปพิจารณาต่อไปว่าสมควรลงโทษบุคคลผู้นั้นหรือไม่และเพียงใด ทั้งนี้โดยการพิจารณาว่าบุคคลนั้นกระทำไปโดยผู้รับผิดชอบหรือไม่ หรือการกระทำของบุคคลนั้นเป็นสิ่งที่สังคมควรจะตำหนิได้หรือไม่ ซึ่งต้องคำนึงถึงโครงสร้างความผิดทางอาญา⁵⁷ ดังนี้

⁵⁷ เกียรติขจร วังสวัสดิ์. (2546) แหล่งเดิม. หน้า 77-85.

ก. การกระทำครบ “องค์ประกอบ” ที่กฎหมายบัญญัติ

การกระทำครบ “องค์ประกอบ” ที่กฎหมายบัญญัติ หมายความว่า

(1) มีการกระทำ หมายถึง “การเคลื่อนไหวร่างกายหรือการไม่เคลื่อนไหวร่างกายโดยรู้สำนึก กล่าวคืออยู่ภายใต้บังคับของจิตใจ”

(2) การกระทำนั้นครบองค์ประกอบภายนอกของความผิดในเรื่องนั้นๆ องค์ประกอบภายนอกแบ่งเป็น 3 ส่วนคือ ผู้กระทำ (บุคคลเท่านั้น) การกระทำ และวัตถุแห่งการกระทำ องค์ประกอบภายนอกคือสิ่งที่อยู่ภายนอก ซึ่งสามารถมองเห็นหรือสัมผัสได้

(3) การกระทำนั้นครบองค์ประกอบภายใน ของความผิดนั้นๆ องค์ประกอบภายในเป็นสิ่งที่ไม่สามารถมองเห็นหรือสัมผัสได้ เพราะเป็นสิ่งที่อยู่ในจิตใจของผู้กระทำ องค์ประกอบภายในของความผิดทางอาญาแต่ละมาตราคือ “เจตนา” หรือ “ประมาท” ซึ่งต้องอาศัยพฤติการณ์ต่างๆ ที่ผู้กระทำแสดงออกมามีลักษณะเป็นหลักในการวินิจฉัยสภาพจิตใจของผู้กระทำในขณะกระทำ

ข. การกระทำไม่มีกฎหมายยกเว้นความผิด

การกระทำที่ครบ “องค์ประกอบ” ที่กฎหมายบัญญัติตามโครงสร้างข้อ ก หากเป็นกระทำที่มีกฎหมายยกเว้นความผิด ผู้กระทำก็ไม่ต้องรับผิดในทางอาญา กฎหมายยกเว้นความผิดมีผลทำให้ผู้กระทำ “ไม่ผิด” หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ทำให้ผู้กระทำมีอำนาจกระทำได้ กฎหมายอาญาของบางประเทศ เช่น ญี่ปุ่น มีบทบัญญัติไว้โดยแจ้งชัดว่า “บุคคลไม่ต้องรับผิดในอาญา สำหรับการกระทำตามกฎหมาย หรือที่ชอบด้วยกฎหมาย”

ค. การกระทำนั้นไม่มีกฎหมายยกเว้นโทษ

การกระทำที่ครบ “องค์ประกอบ” ที่กฎหมายบัญญัติตามโครงสร้างข้อ ก แม้ไม่มีกฎหมายยกเว้นความผิดตามโครงสร้างข้อ ข แต่ถ้ามีกฎหมายยกเว้นโทษ ผู้กระทำก็ไม่ต้องรับผิดในทางอาญา เช่น ในกรณีแดงยิงดำ หากปรากฏว่าขณะที่แดงยิงดำนั้นแดงอายุ 13 ปี 6 เดือน การกระทำความผิดของแดงมีกฎหมายยกเว้นโทษตามมาตรา 74 ซึ่งก็หมายความว่าแดงไม่ต้องรับผิดในทางอาญา

การกระทำที่ครบ “องค์ประกอบ” ที่กฎหมายบัญญัติตามโครงสร้างข้อ ก หากไม่มีกฎหมายยกเว้นความผิดตามโครงสร้างข้อ ข หรือไม่มีกฎหมายยกเว้นโทษตามโครงสร้างข้อ ค ผู้กระทำจะต้องรับผิดในทางอาญา ในกรณีแดงยิงดำ หากไม่มีกฎหมายยกเว้นความผิดหรือไม่มีกฎหมายยกเว้นโทษ แแดงจะต้องรับผิดทางอาญาในฐานะฆ่าคนตายโดยเจตนาตามมาตรา

อย่างไรก็ตาม หากการกระทำของแดงมีเหตุผลโทษตามที่กฎหมายบัญญัติไว้ แแดงก็อาจได้รับการลดโทษ ถ้าศาลเห็นสมควรที่จะลดโทษให้

การพิจารณาความผิดทางอาญาของนิติบุคคล ตามโครงสร้างความผิดอาญา นิติบุคคลจึงไม่อาจมีความรับผิดอาญาได้ แต่เนื่องจากนโยบายในทางอาญา (Criminal policy) แล้วประสงค์จะให้ลงโทษนิติบุคคลในทางอาญาบ้าง ทั้งนี้เพื่อป้องกันผลประโยชน์ของรัฐ และสังคมจากอิทธิพลทั้งหลายของนิติบุคคลในทางเศรษฐกิจ ประเทศต่างๆ จึงมีกฎหมายพิเศษออกมาเพื่อกำหนดมาตรการต่าง ๆ ในทางกฎหมายปกครอง ตลอดจนกำหนดโทษปรับแก่นิติบุคคล⁵⁸

3.2.2.2 ความรับผิดทางอาญาของนิติบุคคลในกลุ่มประเทศคอมมอนลอว์

การวินิจฉัยความรับผิดทางอาญาของบุคคลตามระบบคอมมอนลอว์ในสมัยปัจจุบันนี้ ถือหลักว่าการกระทำใดจะเป็นความผิดทางอาญาได้ จะต้องประกอบด้วยการกระทำที่ละเมิดต่อกฎหมาย หรือการกระทำที่แสดงออกภายนอกนั้นผิดกฎหมาย (actus reus) และจะต้องมีส่วนจิตใจที่จะถูกดำเนินคดี ซึ่งการพิจารณานี้เป็นไปตามหลักที่ว่า Actus non facit reum nisi mens sit rea (the act does not constitute guilt unless the mind be guilty) ซึ่งหมายความว่า การกระทำไม่ก่อให้เกิดเป็นความผิด เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่าบุคคลนั้นมีเจตนากระทำความผิด ดังนั้นการพิจารณาความรับผิดของบุคคลจึงต้องคำนึงถึง⁵⁹

ก. การกระทำที่ละเมิดต่อกฎหมาย (Actus Reus)

การพิจารณาความรับผิดของบุคคลในทางอาญาจะเริ่มพิจารณาจากส่วน actus reus ก่อน เมื่อได้ความว่าการกระทำภายนอกนั้นเป็นการผิดกฎหมายแล้ว จึงไปพิจารณาส่วนภายในจิตใจว่ามี mens rea หรือไม่ ซึ่งคำว่า actus reus หมายถึงการกระทำในสิ่งที่ผิดกฎหมาย หรือกระทำในสิ่งที่กฎหมายห้าม การกระทำ (an act) นี้หมายความว่า การกระทำโดยตรง และการกระทำโดยการงดเว้นการที่จักต้องกระทำเพื่อป้องกันผล (an omission) มิให้ผลร้ายอันใดเกิดขึ้นในเมื่อตนมีหน้าที่อย่างใดอย่างหนึ่งที่จะต้องกระทำเพื่อป้องกันผลนั้นด้วย

หากการกระทำหรือการงดเว้นการกระทำนั้นผิดกฎหมายแล้ว จึงจะถือว่า การกระทำนั้นครบในส่วนประกอบของ actus reus และเมื่อการกระทำครบองค์ประกอบในส่วน ก แล้ว จึงไปพิจารณาในส่วนของจิตใจของผู้กระทำต่อไป

ข. จิตใจที่ดำเนินคดี (Mens Rea)⁶⁰

ตามประมวลกฎหมายอาญาบัญญัติว่า “กระทำโดยเจตนา ได้แก่ กระทำโดยรู้สำนึก ในการที่กระทำและในขณะที่เดียวกันผู้กระทำประสงค์ต่อผล หรือยอมถึงเห็นผล

⁵⁸ สุรศักดิ์ ลิขสิทธิวัฒนกุล, เล่มเดิม, หน้า 69-70.

⁵⁹ แหล่งเดิม, หน้า 24-26.

⁶⁰ พัทธน์ จักรางกูร, คำอธิบายประมวลกฎหมายอาญา ภาค 1, หน้า 225-227.

ของการกระทำนั้น กระทำโดยรู้สึกลึกซึ้งจะต้องประกอบด้วยประสงค์ต่อผลหรือยอมเล็งเห็นผลของการกระทำนั้น และจะต้องเกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วย จึงถือว่า “กระทำโดยเจตนา” เพียงรู้สำนึกอย่างเดียวหาเป็นการกระทำโดยเจตนาไม่

สรุป “เจตนา” ต้องประกอบด้วย

1. ทำโดยรู้สึกลึกซึ้ง คือ สมองสั่ง
2. ขณะเดียวกันผู้ประสงค์ต่อผลหรือยอมเล็งเห็นผล

อย่างไรก็ตาม การพิจารณาความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลในระบบคอมมอนลอว์ มีพัฒนาการทางทฤษฎีที่น่าสนใจ ดังจะกล่าวต่อไปนี้⁶¹

ก. หลัก Alter Ego Identification

เป็นหลักเกณฑ์ ซึ่งกำหนดความรับผิดชอบทางอาญาแก่นิติบุคคลที่ศาลอังกฤษได้พิจารณาขึ้นโดยนำหลัก Organic Theory หรือ Realistic Theory มาใช้ในคดีอาญาโดยถือว่าการกระทำและเจตนาองค์กร (Organ) ของนิติบุคคลเป็นการกระทำและเจตนาในทางอาญาของนิติบุคคล จะเห็นได้จากคดีสำคัญๆ ดังนี้

(1) คดี D.P.P.v.Kent and Sussex Contractors Ltd.(1944)

ศาลอังกฤษได้พิพากษาว่าบริษัทมีความผิดฐานหลอกลวงและแสดงบัญชีเงินเป็นเท็จ ซึ่งการกระทำนั้นได้กระทำไปโดยเจ้าหน้าที่ของบริษัท ในคดีนี้ท่านผู้พิพากษา Macnaghen วินิจฉัยในคดีว่า

“นิติบุคคลสามารถรู้ และมีเจตนาผ่านบุคคลธรรมดาเท่านั้น และในภาวะแวดล้อมบางอย่าง จึงอาจถือว่าการรู้ และเจตนาของตัวแทนนั้นสามารถถือเอาเป็นของนิติบุคคลได้เช่นกัน”

(2) คดี R.v.ICR Haulage Ltd. (1994)

ข้อเท็จจริงในคดีนี้ได้กล่าวว่า บริษัท กรรมการผู้จัดการ และคนอื่นๆ ถูกฟ้องในข้อหาว่าเป็นตัวการร่วมกันกระทำความผิดฐานฉ้อโกง ซึ่งเป็นความผิดที่ต้องการองค์ประกอบส่วนจิตใจ (state of mind) ทนายของบริษัทยกข้อต่อสู้ว่านิติบุคคลไม่อาจกระทำความผิดในความผิดที่ต้องการเจตนาทุจริตได้ ปรากฏว่าท่านผู้พิพากษา J. Stable แห่ง The Court of Criminal Appeal ได้วินิจฉัยในคดีนี้ว่า

“ศาลมิได้ตัดสินให้นิติบุคคลจะต้องรับผิดชอบในการกระทำของตัวแทนในทุกกรณี เพราะการได้ปฏิบัติหน้าที่ตามที่ได้รับมอบหมาย แต่อย่างใด ในการที่บริษัท

⁶¹ แหล่งเดิม. หน้า 38-41.

จะต้องรับโทษทางอาญาอยู่แล้วแต่ ประเพณีของความผิด พฤติการณ์แวดล้อม และข้อเท็จจริงอื่นที่เกี่ยวข้องอีกด้วย”

หลังจากศาลได้พิพากษาในคดีนี้แล้ว ต่อมาเรียกหลักที่ได้จากคดีนี้ว่า “Alter Ego Doctrine” ซึ่งหมายความว่าเจตนาขององค์กรของบริษัทย่อมถือได้ว่าเป็นเจตนาของนิติบุคคลนั่นเอง

จึงสรุปได้ว่าวิธีการคลี่คลายปัญหาเรื่องความรับผิดทางอาญานิติบุคคลสำหรับความผิดตามกฎหมายคอมมอนลอว์ของอังกฤษ ตามหลัก Alter Ego Doctrine ศาลอังกฤษใช้วิธีแก้ปัญหาโดยถือเอา บริษัทนิติบุคคลและผู้มีอำนาจควบคุมกิจการบริษัทเป็นบุคคลคนเดียวกัน การกระทำของผู้มีอำนาจควบคุมกิจการของบริษัท จึงถือว่าเป็นของบริษัทเอง บริษัทนิติบุคคลจึงอาจต้องรับผิดทางอาญา แม้ในความผิดที่ต้องการ mens rea ได้ด้วย*--+

(๗) หลัก Respondeat Superior

เป็นหลักการ ซึ่งศาลฎีกาของสหรัฐอเมริกาได้พัฒนาขึ้นจากหลักความรับผิดของตัวการตัวแทนในกฎหมายลักษณะละเมิด ตามหลัก Respondeat Superior นิติบุคคลจะต้องรับผิดทางอาญาสำหรับการกระทำของตัวแทนหากตัวแทนนั้น⁶²

(1) ได้กระทำความผิดอาญา โดยถือว่าการกระทำและเจตนาของตัวแทนผู้ลงมือกระทำความผิดเป็นการกระทำของตัวนิติบุคคล

(2) ได้กระทำไปภายในทางการที่จ้าง สำหรับการกระทำภายในทางการที่จ้างนี้ไม่ว่าจะได้มอบหมายโดยตรง หรือโดยอ้อมก็ตาม และการกระทำนั้นแม้ผู้บริหารระดับสูงจะได้ห้ามมิให้กระทำโดยสุจริตแล้วก็ตาม ก็ไม่ใช่เหตุที่ศาลจะไม่ลงโทษนิติบุคคล ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้มีการกระทำความผิดเกิดขึ้น

(3) ได้กระทำไปเพื่อประโยชน์ของนิติบุคคล นิติบุคคลย่อมมีความรับผิด แม้นิติบุคคลจะไม่ได้รับประโยชน์จากการนั้นๆ โดยตรงก็ตาม เช่นตามตัวอย่างในคดี Commonwealth v. Beneficial Finance Co. , (1971)⁶³ ศาลพิพากษานิติบุคคลจะต้องรับผิดทางอาญา หากการกระทำผิดนั้นได้กระทำไปโดยทางการที่จ้างใดๆ ของนิติบุคคล ศาลจึงพิพากษาลงโทษนิติบุคคลในการที่ลูกจ้างของนิติบุคคลซึ่งได้ตัดสินใจบนทางการ เพื่อประโยชน์ในการดำเนินกิจการของนิติบุคคล แม้ว่าการกระทำผิดนั้นไม่ได้กระทำไปโดยคณะกรรมการ (Board of Directors) หรือผู้บริหารระดับสูง (High Managerial Agents) ของนิติบุคคลก็ตาม

⁶² แหล่งเดิม. หน้า 58-59.

⁶³ ฌูว์สา ฉัตรไพฑูรย์. เล่มเดิม. หน้า 19.

สรุปได้ว่า วิธีการคลี่คลายปัญหาเรื่องความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลตามกฎหมายคอมมอนลอว์ โดยหลัก Respondeat Superior นั้น ศาลฎีกาของสหรัฐอเมริกาถือว่า นิติบุคคลต้องรับผิดชอบทางอาญาจากการกระทำและแสดงเจตนาของผู้แทนนิติบุคคล หากปรากฏว่าบุคคลดังกล่าวได้กระทำความผิดทางอาญาขณะการดำเนินงานของนิติบุคคลและได้กระทำความผิดดังกล่าวเพื่อประโยชน์ของนิติบุคคล

3.2.2.3 แนวความคิดเรื่องความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลตามกฎหมายไทย

ในปัจจุบันนักกฎหมายส่วนใหญ่มีความเห็นตรงกันว่า นิติบุคคลควรต้องมีความรับผิดชอบทางอาญาซึ่งเป็นการพิจารณาในแง่นโยบายทางอาญา ทั้งนี้โดยให้เหตุผลว่าการประกอบการค้าพาณิชย์ในสมัยใหม่จะประกอบกิจการในรูปของนิติบุคคลทั้งสิ้น ถ้าถือว่านิติบุคคลไม่อาจทำผิดอาญาได้ก็จะเกิดผลที่ไม่พึงปรารถนาแก่สังคม และในบางกรณีไม่เป็นการเพียงพอที่จะใช้วิธีการทางแพ่งแก่นิติบุคคลเท่านั้น จำเป็นต้องมีโทษ เช่น ปรับหรือริบทรัพย์สินของนิติบุคคลบ้าง⁶⁴

ในการพิจารณาโครงสร้างความผิดอาญาตามประมวลกฎหมายอาญานั้น แยกพิจารณา 2 ส่วน ดังนี้ คือ

ก. การวินิจฉัยความรับผิดชอบทางอาญาของบุคคล จะต้องพิจารณาจากตัวผู้กระทำการและการกระทำของบุคคลนั้น โดยแยกพิจารณาเป็น 3 ประการ⁶⁵ คือ

(1) องค์ประกอบ ซึ่งแบ่งออกเป็น องค์ประกอบภายนอกและองค์ประกอบภายในคือ

(ก) การกระทำ ได้แก่พิจารณาว่า ได้มีการกระทำความผิดตามความหมายของกฎหมายอาญาหรือไม่ เพราะตามกฎหมายอาญาการกระทำอาจไม่เหมือนกับการกระทำในความหมายทั่วไป ซึ่งหมายถึงการเคลื่อนไหวร่างกายหรือการเคลื่อนไหวร่างกายภายใต้จิตใจบังคับเท่านั้น ตามกฎหมายการกระทำจะต้องเป็นการเคลื่อนไหวร่างกายภายใต้จิตใจบังคับและควบคุมได้

(ข) ความสัมพันธ์ระหว่างการกระทำและผล ขึ้นแรกต้องพิจารณาก่อนว่าความผิดที่เกิดจากการกระทำนั้นๆ ต้องมีผลสำเร็จเกิดขึ้นหรือไม่ การพิจารณาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างการกระทำและผลนี้ จึงพิจารณาในกรณีความผิดที่ต้องการผล ว่าผลที่เกิดขึ้นเกิดจากการกระทำความผิดดังกล่าวหรือไม่

⁶⁴ จิตติ ดิงศภัทัย. (2521). เล่มเดิม. หน้า 506.

⁶⁵ ทวีเกียรติ มินะกนิษฐ. (2526). กฎหมายอาญา: หลักและปัญหา. หน้า 6-8.

(ค) องค์ประกอบของความผิด ตามกฎหมายอาญาองค์ประกอบของความผิดเป็นส่วนสำคัญในการวินิจฉัย ดังนั้นเมื่อมีการกระทำ มีความสัมพันธ์ระหว่างการกระทำและผลแล้ว การดังกล่าวจะต้องเข้าองค์ประกอบของความผิดด้วย

(ง) เจตนาหรือประมาท หลังจากพิจารณาในเรื่องการกระทำ ความสัมพันธ์ระหว่างการกระทำและผล และองค์ประกอบของความผิดแล้ว จึงมาพิจารณาว่าผู้กระทำความผิดมีเจตนาหรือประมาทหรือไม่ เพราะหากกระทำไปโดยมิได้เจตนาหรือประมาทแต่อย่างใดแล้ว ก็ไม่ต้องรับผิดชอบในผลของการกระทำนั้น

ทั้ง 4 ประการนี้ อยู่ในส่วนขององค์ประกอบ ในข้อ ก-ค เป็นองค์ประกอบภายนอก ส่วนข้อ ง เป็นองค์ประกอบภายใน

(2) อำนาจกระทำ ได้แก่การพิจารณาว่า ผู้กระทำการที่กฎหมายบัญญัติเป็นความผิดนั้นได้กระทำลงไปโดยมีอำนาจหรือไม่ หากเขาได้กระทำไปโดยมีอำนาจหรือมีสิทธิตามกฎหมาย เขาก็ไม่ต้องรับผิดชอบ

(3) เหตุยกเว้นโทษ ในบางกรณีแม้ว่าผู้กระทำผิดจะได้กระทำลงโดยไม่มีอำนาจตามกฎหมายก็ตาม หากแต่กฎหมายยกเว้นโทษให้

ข. สถานะความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคล ตามโครงสร้างประมวลกฎหมายอาญาจะเห็นได้ว่า “ความชั่ว” เป็นองค์ประกอบสำคัญสำหรับการรับผิดชอบตามประมวลกฎหมายอาญา เพราะตามประมวลกฎหมายอาญา กฎหมายจะบัญญัติความรับผิดชอบหรือโทษทางอาญาของบุคคลไว้ให้เหมาะสมกับผู้กระทำผิดเป็นรายๆ ไป โดยพิจารณาจาก “ความสามารถรู้ผิดชอบ” ของผู้กระทำผิด ซึ่งจะเห็นได้ว่าผู้ที่จะถูกทำโทษจะต้องเป็นบุคคลธรรมดาเท่านั้น เพราะความชั่วเป็นเรื่องของ “ความสามารถรู้รับผิดชอบ” ฉะนั้นเนื่องจากนิติบุคคลไม่มีความรู้ผิดชอบจึงจะมี “ความชั่ว” ไม่ได้ เพราะเป็นเพียงบุคคลสมมุติเท่านั้น นิติบุคคลจึงไม่อาจมีความรับผิดชอบทางประมวลกฎหมายอาญาได้ แม้นิติบุคคลจะไม่มี ความรับผิดชอบตามประมวลกฎหมายอาญาก็ตาม แต่ถ้าหากฝ่ายนิติบัญญัติมีความประสงค์จะกำหนดความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคล เมื่อได้พิจารณาด้านนโยบายทางอาญาแล้ว หากเห็นสมควรที่จะลงโทษนิติบุคคล ฝ่ายนิติบัญญัติก็อาจบัญญัติกฎหมายเป็นพิเศษ เพื่อให้นิติบุคคลมีความรับผิดชอบทางอาญาได้ไม่ว่าจะเป็นการบัญญัติโดยชัดแจ้งหรือโดยปริยายก็ตาม

ดังนั้นเมื่อพิจารณาจากประมวลกฎหมาย และพระราชบัญญัติต่างๆ อาจให้หลักในเรื่องนี้ว่านิติบุคคลไม่ต้องมีความรับผิดชอบอาญาเป็นการทั่วไป แต่จะต้องมีความรับผิดชอบเฉพาะก็ต่อเมื่อได้มีกฎหมายบัญญัติไว้โดยตรง หรือโดยปริยายเท่านั้น

สำหรับปัญหาเรื่องขอบเขตความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลในประเทศไทย ยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ว่านิติบุคคลจะต้องมีความรับผิดชอบภายในขอบเขตเช่นใด ซึ่งมีนักกฎหมายได้ให้ความคิดเห็นในเรื่องนี้ดังนี้

ก. ศาสตราจารย์หยุด แสงอุทัย ได้อธิบายปัญหาเรื่องความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลไว้ในบันทึกท้ายคำพิพากษาศาลฎีกาที่ 1144/2493 ไว้ว่า⁶⁶

“นิติบุคคลเป็นสิ่งที่กฎหมายแห่งสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในทางทรัพย์สินเท่านั้น ถ้ากฎหมายอาญาประสงค์จะลงโทษก็จะต้องระบุไว้ชัดเจนอย่างกฎหมายลักษณะอาญาที่เอาโทษแก่บริษัทฯ โดยชัดแจ้ง ในกรณีที่กฎหมายอาญาไม่ได้บัญญัติเจาะจงไว้ในทางกฎหมายอาญา ต้องถือเสมือนว่าไม่มีนิติบุคคล ความลำบากในการวินิจฉัย คดีอยู่ที่ว่าผู้วินิจฉัยมักจะเอาความคิดของกฎหมายแห่งไปปนกับ ความคิดของกฎหมายอาญา ในทางอาญามาตรา 43 บัญญัติไว้ชัดเจน ว่าการกระทำความผิดอาญาต้องมีเจตนา และเฉพาะบุคคลธรรมดา เท่านั้นที่จะตั้งใจกระทำและประสงค์ต่อผล หรือตั้งใจกระทำและอาจ แลเห็นผลแห่งการกระทำได้ กฎหมายลักษณะอาญาได้วางรากฐาน อยู่บนความจริง และจะเอาผิดก็ต่อเมื่อผู้กระทำความชั่ว (คือเจตนา หรือประมาทเท่านั้น แต่นิติบุคคลย่อมจะมีเจตนาไม่ได้)

ข. นายวิโรจน์ บรรณิษฐ์จรยวัตร ได้อธิบายถึงปัญหาเรื่องความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลว่ามีขอบเขตเพียงใดว่า⁶⁷

“ประมวลกฎหมายอาญาไทย เช่นเดียวกับประมวลกฎหมายอาญาฝรั่งเศสต่างมิได้บัญญัติถึงความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลไว้โดยตรง ปัญหาจึงมีว่านิติบุคคลต้องรับผิดชอบหรือไม่ และเพียงใด

⁶⁶ หยุด แสงอุทัย, เล่มเดิม, หน้า 1198.

⁶⁷ สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล, เล่มเดิม, หน้า 105-106.

หรืออีกนัยหนึ่ง คำว่า “ผู้ใด” ในประมวลกฎหมายอาญาของเราก็น่าสนใจ ในพระราชบัญญัติต่างๆ ก็ดี หมายถึงรวมถึงนิติบุคคลด้วยหรือไม่ เรื่องนี้กฎหมายไทยมีหลักคล้ายกับกฎหมายฝรั่งเศส คือพอประมวลได้ว่านิติบุคคลไม่อาจทำและรับโทษทางอาญาได้ เว้นแต่ในกรณีที่กฎหมาย บัญญัติโดยชัดแจ้งหรือโดยปริยายว่าให้นิติบุคคลรับผิดชอบทางอาญาในความผิดนั้นๆ ที่หลักกฎหมายเป็นเช่นนี้ก็เพราะนักนิติศาสตร์บางคนเห็นว่านิติบุคคลเป็นเพียงนามธรรม ไม่มีร่างกายและจิตใจ จึงไม่อาจมีกระทำและเจตนาที่ต้องห้ามตามกฎหมายได้”

ก. ดร.คณิต ฒ นกร ได้กล่าวถึงปัญหาเรื่องความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคล เมื่อพิจารณาจากโครงสร้างความผิดทางอาญา ว่า⁶⁸

“โดยที่ความชั่วเป็นองค์ประกอบสำคัญของความผิดทางอาญา และตามที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่าผู้ที่จะถูกดำเนินคดี หรือมีความชำนั้น จะต้องเป็นบุคคลธรรมดาเท่านั้น เพราะความชั่วเป็นเรื่องของ “ความสามารถรู้ผิดชอบ” นิติบุคคลไม่มีความรู้ผิดชอบจึงจะมี “ความชั่ว” ไม่ได้ เพราะเป็นบุคคลที่สมมุติ เหตุนี้ที่ศาลฎีกาลงโทษนิติบุคคล โดยปราศจากการจำกัด จึงผิดหลักเกณฑ์ของความคิดในทางกฎหมายอาญา”

โดยสรุปแล้ว ความเห็นของนักนิติศาสตร์กลุ่มนี้มีความเห็นเกี่ยวกับความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลว่า นิติบุคคลไม่ต้องมีความรับผิดชอบทางอาญาเป็นการทั่วไป หากแต่นิติบุคคลจะต้องมีความรับผิดชอบทางอาญาต่อเมื่อได้มีกฎหมายบัญญัติไว้โดยเฉพาะให้นิติบุคคลมีความรับผิดชอบ นอกจากนี้การตีความเกี่ยวกับความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคล ควรกระทำในขอบเขตซึ่งกฎหมายได้บัญญัติเอาไว้แก่นิติบุคคลเท่านั้น

⁶⁸ คณิต ฒ นกร.เล่มเดิม. หน้า 3.

ในทางตรงกันข้าม แนววินิจัยของศาลไทยมีความแตกต่างจากความคิดเห็นของนักนิติศาสตร์ข้างต้นอย่างสิ้นเชิง โดยศาลมีแนวโน้มในการวินิจัยให้นิติบุคคลมีความรับผิดชอบทางอาญาเป็นการทั่วไป นั่นคือ นิติบุคคลสามารถรับผิดชอบทางอาญาได้ในทุกกรณี โดยแนวคำพิพากษาสามารถจำแนกกฎหมายและหลักเกณฑ์กำหนดความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลได้เป็น 4 ประเภท คือ⁶⁹

ก. กรณีที่กฎหมายกำหนดความรับผิดชอบแก่นิติบุคคลโดยตรง เช่น พระราชบัญญัติกำหนดความรับผิดชอบเกี่ยวกับห้างหุ้นส่วนจดทะเบียน ห้างหุ้นส่วนจำกัด บริษัทจำกัด สมาคม และมูลนิธิ พ.ศ.2499 พระราชบัญญัติประกันชีวิต พ.ศ. 2535 พระราชบัญญัติบริษัทมหาชน จำกัด พ.ศ. 2535 พระราชบัญญัติประกันวินาศภัย พ.ศ.2535 เป็นต้น กฎหมายกรณีนี้มักจะกำหนดหน้าที่ให้นิติบุคคลต้องปฏิบัติหรือละเว้นการปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง และเมื่อนิติบุคคลไม่ปฏิบัติตามหรือฝ่าฝืน ปฏิบัติลงไปก็จะเป็นความผิด

ข. กรณีที่กฎหมายมิได้บัญญัติเอาผิดแก่นิติบุคคลโดยตรง แต่มีบทบัญญัติถึงความรับผิดชอบของนิติบุคคลโดยปริยาย กรณีเช่นนี้ย่อมถือว่านิติบุคคลอาจกระทำความผิดได้ เช่น พระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ พ.ศ. 2521 พระราชบัญญัติสิทธิบัตร พ.ศ.2535 พระราชบัญญัติกำหนดราคาสินค้าและป้องกันการผูกขาด พ.ศ. 2522 และพระราชบัญญัติคุ้มครองผู้บริโภค พ.ศ. 2522 ซึ่งบัญญัติข้อสันนิษฐานความรับผิดชอบทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคลหากปรากฏการกระทำความผิดทางอาญาของนิติบุคคล

ค. ในกรณีที่มิได้มีบทบัญญัติของกฎหมาย กำหนดเป็นความผิดทางอาญาของนิติบุคคลไว้โดยตรงหรือโดยปริยาย แต่กฎหมายกำหนดให้บุคคลธรรมดาต้องรับผิดชอบในการกระทำของผู้อื่นด้วย นิติบุคคลก็ต้องมีความรับผิดชอบเช่นเดียวกัน เช่น พระราชบัญญัติ มาตรการ ชั่ง ตวง วัด พ.ศ.2466 มาตรา 33 กำหนดให้ตัวการหรือนายจ้างต้องรับผิดชอบในการกระทำของตัวแทนหรือลูกจ้างซึ่งกระทำเพื่อประโยชน์ของตัวการหรือนายจ้าง เป็นต้น

ง. กรณีที่ถือได้ว่าการกระทำของผู้แทนนิติบุคคล เป็นการกระทำของนิติบุคคลนั่นเอง กรณีเช่นนี้ก็โดยอาศัยหลักเกณฑ์ที่ว่า สภาพที่แท้จริงของนิติบุคคลแตกต่างจากบุคคลธรรมดาทั่วไป นิติบุคคลจึงไม่สามารถกระทำการหรือแสดงเจตนาได้ด้วยตนเอง ต้องกระทำโดยทางผู้แทนของนิติบุคคลแสดงเจตนา ซึ่งอยู่ในอำนาจหน้าที่ของผู้แทนในทางการของการดำเนินกิจการตามวัตถุประสงค์ของนิติบุคคล เจตนาในที่นี้ผูกพันนิติบุคคล และต้องถือว่าเป็นเจตนาของนิติบุคคลนั่นเอง ฉะนั้นนิติบุคคลจึงอาจมีเจตนาอันเป็นองค์ประกอบความผิดในทางอาญาและกระทำผิด ซึ่งผู้กระทำต้องมีเจตนา รวมทั้งต้องรับโทษทางอาญาเท่าที่ลักษณะแห่งโทษ

⁶⁹ ฉัตรวิภา ภัทรไพฑูรย์, เล่มเดิม, หน้า 23-25.

เปิดช่องให้ลงแก่นิติบุคคลได้ ซึ่งต้องพิจารณาตามสภาพความผิด พฤติการณ์แห่งการกระทำ และอำนาจหน้าที่ของผู้แทนนิติบุคคล ประกอบกับวัตถุประสงค์ของนิติบุคคลเป็นราย ๆ ไป เช่น

คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 787/2506 วินิจฉัยว่า “การที่ผู้จัดการห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลเลียนเครื่องหมายการค้าของผู้อื่น โดยกระทำไปในอำนาจหน้าที่ทางการค้า อันเป็นวัตถุประสงค์และเพื่อประโยชน์ในทางการค้าของห้างหุ้นส่วน ถือได้ว่าเป็นเจตนาและการกระทำของห้างหุ้นส่วน ฉะนั้นห้างหุ้นส่วนจึงต้องรับผิดชอบทางอาญาด้วย”

จากหลักกฎหมายและแนวคำพิพากษาศาลฎีกาข้างต้น จึงพอวางหลักเกณฑ์ในการวินิจฉัยถึงกรณีที่นิติบุคคลจะต้องรับผิดชอบในทางอาญาได้ ดังนี้ คือ

- ก. มีการกระทำขององค์กร (Organ) ของนิติบุคคล
- ข. องค์กรของนิติบุคคล (Organ) ต้องกระทำการภายในขอบอำนาจหน้าที่ในทางการค้าตามวัตถุประสงค์และเพื่อประโยชน์ของนิติบุคคลนั้น
- ค. สภาพความผิดและลักษณะแห่งโทษเปิดช่องให้ลงโทษแก่นิติบุคคลได้

ในการใช้กฎหมายเพื่อคุ้มครองสังคมในกฎหมายอาญาเช่นเดียวกับกฎหมายประเภทอื่นๆ โดยมีการใช้แนวความคิดในการใช้กฎหมายเพื่อคุ้มครองสังคม เพื่อขยายขอบเขต และหน้าที่ของกฎหมายอาญา นอกจากนี้ยังได้มีการนำแนวความคิดในการใช้กฎหมายเพื่อคุ้มครองสังคมไปใช้ในการเปลี่ยนแปลงหลักเกณฑ์ความรับผิดชอบทางอาญาทั่วไป เช่น ยกเว้นหลักเจตนา (Mens Rea) ซึ่งเดิมเป็นพื้นฐานของระบบงานยุติธรรมทางอาญา ตามหลักความเด็ดขาด หรือความรับผิดชอบที่เกิดขึ้นโดยไม่คำนึงถึงเจตนาของผู้กระทำผิด

สำหรับในประเทศไทย แนวความคิดในการใช้กฎหมายเพื่อคุ้มครองสังคม ได้เข้ามามีบทบาทในกฎหมายอาญาตามที่ปรากฏพระราชบัญญัติมาตราซัง ดวง วัด พ.ศ. 2466⁷⁰ ซึ่งได้นำหลักความรับผิดชอบเพื่อนบุคคลอื่นมาใช้ในการกำหนดความรับผิดชอบทางอาญาของนายจ้าง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2522 ได้นิยามเอาแนวความคิดในการใช้กฎหมายเพื่อคุ้มครองสังคมมาใช้กับความรับผิดชอบทางอาญาของกรรมการบริษัท ด้วยการบัญญัติกฎหมาย ซึ่งวางข้อสันนิษฐานความรับผิดชอบทางอาญาของกรรมการบริษัท เมื่อปรากฏการกระทำความผิดของนิติบุคคล

⁷⁰ พระราชบัญญัติมาตราซัง ดวง วัด พ.ศ. 2466 มาตรา 33 บัญญัติว่า “ในคดีอาญาที่ทั้งปวงที่ตัวแทน หรือ ลูกจ้างกระทำความผิดที่ระบุในมาตรา 29, 30, 31 และ 30 ท่านให้ถือว่านายจ้างเป็นตัวการในการกระทำความผิดนั้น แต่ความผิดเช่นว่าต้องได้เกิดขึ้นเพราะเหตุตัวแทนหรือลูกจ้างกระทำแทน หรือกระทำเพื่อประโยชน์ของนายจ้าง”

เมื่อพิจารณาถึงประเด็นเรื่องความรับผิดทางอาญาของกรรมการบริษัทแล้ว ขอบเขตความรับผิดทางอาญาของกรรมการบริษัทย่อมกว้างขวางกว่าความรับผิดทางอาญาของบุคคลทั่วไป นั่นคือนอกจากกรรมการบริษัทต้องรับผิดจากการกระทำความผิดด้วยตนเองตามหลักความรับผิดอาญาทั่วไปแล้ว กรรมการบริษัทยังต้องรับผิดจากการกระทำความผิดของนิติบุคคล ในฐานะที่เป็นจิตวิญญาณของนิติบุคคลตามไปด้วย ในการพิจารณาความรับผิดทางอาญาของกรรมการบริษัทในกรณีที่ปรากฏการกระทำความผิดของนิติบุคคลนั้น จะเห็นว่ากฎหมายได้นำหลักเกณฑ์พื้นฐานในการพิจารณาความรับผิดทางอาญาทั่วไปมาใช้กับความรับผิดทางอาญาของกรรมการบริษัท กล่าวคือการกระทำผิดอาญาต้องประกอบไปด้วย ในส่วนการกระทำ (Actus Reus) และเจตนาในการกระทำความผิด (Mens Rea)

ในการพิจารณาส่วนของการกระทำนั้น เนื่องจากนิติบุคคลมีลักษณะเป็นองค์กรที่ประกอบไปด้วยบุคลากรในตำแหน่งต่างๆ ทำหน้าที่ในการจัดการงานของนิติบุคคลภายใต้การควบคุมการบริหารงานของกรรมการบริษัท ดังนั้นจึงพบว่ากรรมการบริษัทมีจำเป็นต้องลงมือกระทำความผิดด้วยตนเอง เช่นเดียวกับการกระทำความผิดอาญาทั่วไป ดังนั้นการกระทำความผิดทางอาญาของกรรมการบริษัทจึงเกิดขึ้นได้ แม้เพียงในการกรณีการมอบหมายให้บุคคลอื่นกระทำการดำเนินความผิด หรือการได้รู้ถึงการลงมือกระทำความผิดของบุคคลซึ่งอยู่ภายใต้การบริหารงาน

สำหรับในส่วนเจตนา นั้นกฎหมายได้สร้างหลักเกณฑ์ในการกระทำทางอาญาของกรรมการบริษัท เพื่อพิสูจน์ให้เห็นเจตนาในการกระทำผิดของนิติบุคคล เนื่องจากการจัดการของนิติบุคคลอยู่ภายใต้การควบคุมการบริหารงานของกรรมการบริษัท โดยรัฐได้นำบทบัญญัติเรื่องความรับผิดทางอาญาของกรรมการบริษัทมาบัญญัติไว้ในลักษณะข้อสันนิษฐานความรับผิดทางอาญา เพื่อจุดประสงค์ในการลดภาระการพิสูจน์ความผิดบางประเภท เนื่องจากความยากลำบากในการหาพยานหลักฐานมาพิสูจน์ความผิดของจำเลย ข้อสันนิษฐานนั้นมี 2 ส่วน คือ ส่วนของการกระทำคือการกระทำการ หรือเจตนาในการกระทำการใดๆ อันก่อให้เกิดการกระทำผิดอาญาของนิติบุคคล และส่วนของจิตใจซึ่งดำเนินได้ คือมีความรู้เห็นเป็นใจในการกระทำความผิด ข้อสันนิษฐานข้างต้นได้เปิดโอกาสให้กรรมการบริษัทซึ่งเป็นจำเลยสามารถหาพยานหลักฐานมาพิสูจน์หักล้างความผิดของตนเองได้

โดยสรุป ปัญหาเกี่ยวกับความรับผิดทางอาญาของนิติบุคคลตามกฎหมายไทย ถึงแม้ว่านักนิติศาสตร์ส่วนหนึ่งจะได้แสดงความคิดเห็นว่าเนื่องจากประเทศไทยได้จัดรูปแบบของกฎหมายตามระบบกฎหมายซีวิลลอว์ การดำเนินความคิดในการพิจารณาเกี่ยวกับความรับผิดทางอาญาของนิติบุคคลจึงควรดำเนินตามระบบซีวิลลอว์ ซึ่งถือว่าโดยทั่วไปแล้วนิติ

บุคคลไม่อาจมีความรับผิดชอบทางอาญาได้ อย่างไรก็ตามนักนิติศาสตร์ส่วนใหญ่ก็ได้มีความคิดเห็นแตกต่างจากความคิดแรก โดยได้แสดงความคิดเห็นไว้ว่านิติบุคคลจำเป็นต้องมีความรับผิดชอบทางอาญาเป็นการทั่วไป ในลักษณะเดียวกันกับการกำหนดความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลของคอมมอนลอว์ ด้วยเหตุผลที่ว่า การประกอบการค้าพาณิชย์สมัยใหม่ส่วนใหญ่ได้กระทำในรูปแบบของนิติบุคคล ดังนั้นการกำหนดให้นิติบุคคลรับผิดชอบทางอาญาในความหมายโดยมีขอบเขตที่จำกัดอาจส่งผลที่ไม่พึงปรารถนาต่อสังคม และแนวความคิดพิพากษาศาลฎีกาส่วนใหญ่ในปัจจุบันนี้ก็ได้มีแนวโน้มในการยอมรับแนวความคิดแบบหลัง

เนื่องจากแนวความคิดของนักนิติศาสตร์ส่วนใหญ่ในประเทศมีแนวโน้มในการยอมรับหลักการกำหนดความรับผิดชอบทางอาญาของนิติบุคคลตามระบบคอมมอนลอว์ ดังนั้นในบทต่อไป จึงจะกล่าวถึงหลักความรับผิดชอบทางอาญาของผู้แทนนิติบุคคลโดยศึกษาตามแนวทางตามกฎหมายคอมมอนลอว์ เป็นหลักในประเทศอังกฤษ สหรัฐอเมริกา และประเทศไทย